

- HORVÁTH Endre 1906. A bakonyalji nyelvjárás. Bp.
 KISS Géza 1937. Ormánság. Bp.
 KISS Lajos 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp.
 KISS Géza 1952. Ormánsági szótár Bp.
 NAGY CZIROK László 1968. Paraszti állattartás a vásárhelyi pusztán. Népr. Közl., 1968/1–2. Bp.
 O. NAGY Gábor 1976. Mi fán terem. Bp.
 SEBESTYÉN Gyula 1902. Regös-ének. Bp.
 SZABADFALVI József 1991. A sertés Magyarországon. Debrecen
 SZINYEY József 1893–1896. Magyar tájszótár. I. Bp.
 TÁLASI István 1936. A Kiskunság népi állattartása. Bp.
 VIKÁR Béla 1907. A regösének. Bp.

SZABADFALVI JÓZSEF

Kullancs szavunk és rokonsága

1.1. A TESz. *kullancs* szavunkról a következőket írja: „Bizonytalan eredetű. Talán szláv jövevényszó; vö.: ...*klòšč...klěšč...* 'kullancs'... Az egyeztetés csak a *killincs* típusú alakokra vonatkozóan látszik valószínűnek, a mély hangrendű változatok eredete azonban homályos”. Az EWUng. már nem jelez kétségeket, és elfogadja a szláv származtatást, noha KNEZSA ISTVÁN, a szláv etimológia szakértője is úgy foglalt állást, hogy a *kullancs* nem szláv eredetű (A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Bp., Akadémiai, 1955). A TESz. szócikkírója helyesen jegyzi meg a következőket: „A magas és mély hangrendű alakok kapcsolata magyar viszonylatban is homályos; a szótörténeti adatok alapján inkább a *kullancs* típusúak mutatkoznak korábbiaknak.” A történeti és nyelvjárási formáknak (*kulanchs killincz kolláncz kolláncs kulláncs kollants kullants koláncs kiliiš' kalláncs*), valamint az alapvető jelentéseknek a számbavételével ('állatok bőrébe csimpaszkodó vérszívó atka, légyféle rovar, bojtortján ragadós termése, tolakodó, nehezen lerázható személy, iszákos személy') éppen az látszik nyilvánvalónak, hogy szavunk egy olyan nagyobb szócsaládnak a tagja, melynek bőven vannak magyar hajtásai, belső fejleményei – alaki és jelentésbeli tekintetben egyaránt gazdagon –, igaz: e rokonság egyes ágain indoeurópai-altaji kapcsolatok is kirajzolódnak.

1.2. Úgy gondolom, a TESz. által is elfogadott *kalandozik* – *kalács* – *kalamol* – *kalézol* – *kalimpál* – *kallantyú* – *kilinc* – *kólál* – *koldul* – *kórál* – *kórász* – *kóricál* – *kórsa* – *kóvályog* családdal mutat kapcsolatot, közelebbről elsősorban a *kilinc* – *kalantó/kalantyú* szócsoporttal. E csoportot ki kell egészítenünk egy a TESz.-ben német eredetűnek jelzett szóval s az attól funkcionálisan elvált elemekkel: a *kolonc* – *kölönc* főnévvel, valamint a szócsaládtól elkülönítve tárgyalt *kólint* – *kolontos* – *kolomp* szavainkkal. A *kolonc*nak a német *Klotz*ből való származtatását nem ítélem erősebbnek

a most vázolandó megoldásnál, sőt emezt erősebbnek tartom, mert néhány szorosabb összefüggés feltárására is alkalmas, és egyes a TESz. által bizonytalan eredetűnek mondott szavaink eredete is megnyugtatóan és szervesen magyarázható.

2.1. Czuczor és Fogarasi szótárában (A magyar nyelv szótára, Pest/Bp. 1862–74) lényegében már helyesen találjuk meg az említett szócsalád összefüggéseit. MÉSZÖLY a *kulcs* és *kilincs* szavakra kitérve meggyőzően mutatja be a *kulcsol* – *kulcsos* és a *kilincs* – *kiléncs* – *kelentyű* – *kalantyú/kallantyú* rokonságát; minden bizonnyal abban is igaza van, hogy a szócsalád kialakulásában a hangutánzás, hangfestés is szerepet játszott (Az „Ó-magyar Mária-siralom” betűjének értelmére vezérlő kalauz 6. Nép és Nyelv 3. 97–100). Mészöly különösképpen a jelentésre vonatkozóan ad megszívlelendő támpontot: a ’karika/fül, billenőfa/forgó, fogantyú/akasztó’ jelentések igen közel állnak egymáshoz, és szoros kapcsolatot mutatnak a *kalancsolódik* ’bonyolódik, összevissza akadoz, keresztbe vetődik’, illetve a *kilincs-kalancs* ’tekervényes út’ jelentéseivel. NYÍRI a Hangutánzó szavaink történetéből című sorozatában (Nép és Nyelv 8. 141–152) rámutat a *kölömp* – *kölöp* – *kolomp* – *kolop* és a *küllő* – *külő* – *kilé* – *külü* – *külyü* – *küllü* – *köllő* stb. hangutánzó jellegű családosulására is, megmutatva a ’harkály’ értelemben használatos *küllő madár* – *kótogó* – *kótis* szavaink idetartozását, valamint a *kalló* – *karló* (*kur-/kor- /kar-*) rokonságát. – Később egy tanulmányában – mintegy adalékszerűen – Nyíri a következő szép példával támogatja meg Mészöly érvelését a *kilincs* – *kalancs* családjáról: „...ne vess *keleenczeth* (JordK. 104, Mózes III. k.)”; ebben a példában a *keléncs* ’csapda, csel, hurok, gáncs’ értelemben szerepel (Néhány magyar szó eredetéhez, Néprajz és Nyelvtudomány 7. 79–83; 81).

2.2. Mészöly és Nyíri gondolatmenetét folytatva és az újabb adatokat megvizsgálva elsőként az alakbeli egyezésekre fordítsuk figyelmünket. – A fentebb már idézett TESz.-adatok a *kullancs* szónak olyan alakváltozatait mutatják, melyek megfelelnek a *kolonc* következő változatosorának: *kolontz* – *goloncz* – *kollonc* – *kallanc*, illetőleg a nagyobb család következő aklakváltozatainak: *kelentyő* – *keléncs* – *keléncs* – *kelencs* – *kölléncs* – *kölincs* – *kalincs* – *kálics* (a Nyelvatlasz *kulicska* – *kulucska* szavai további nyelvföldrajzi vizsgálatot kívánnának), *kalantó* – *kalantyú* – *kollantyú*, *kalankó* – *kalancs* – *kalinkó*; *kólint* – *kollint* – *kollant* – *kullant* – *kullint* stb. (A teljes szócsaládnak még a felsorolása is lehetetlen a jelenlegi keretek között, így csupán a szorosabb összefüggésekre térek ki.)

Figyelemre méltó, hogy a *kolonc*, *koloncos* jelentései a *kullancs* jelentéséhez pontosan úgy illeszkednek, viszonyulnak, mint a hasonló jelentésű szavaink jelentésszerkezetében az egyes változatok: a *kolonc* elsősorban ’lecsüngő, lógó rész, nehézék, akadály, súly, sárcsomó, szösz’, illetőleg átvitt értelemben ’terhes dolog, lábatlankodó gyerek’ vagy ’nem kívánt magzat’ stb. jelentésű, tehát a ’lelógó függetelék’ és a ’mozgásban hátráltató, akadályozó dolog’ jelentések szinte minden esetben kifejlődnek egymás mellett. A népeletben a leggyakoribb szemléleti háttérként a mindennapi mezei munka szolgált: a *koloncosodás*, *csimbókosodás*, *csömbösség*, *csömbölékesség* ’az állati szőr csomósodása’ legtöbbször a sár és a trágya, a bogáncsfélék vagy az élőködők, vérszívók miatt következett be. A jelentésváltozatok képződésének tehát megvan a köznapi motivációja. A **sárcsomó–bogáncs** > **élőködő** metaforikus átvitelre az olyan összetett szavak is jó bizonyítékok, mint

pl. a *cigánytetű*, *cigánypoloska*, melyek az állat szőrébe ragadó szűrős, tapadós növényi terméseket élősködőként jelenítik meg. A *csimasz*, *csimbó*, *csimbók*, *csömbőlék*, *csuli* szavaink esetében is együtt jár a 'csomó, csüngő darabka' és az 'élősködő (poloska)', a 'féreg (lárva, cserebogár)' vagy a 'terhet, koloncot jelentő gyerek, személy', illetve a 'szőrbe akaszzkodó bogáncsféleség' jelentés (ÚMTsz.).

Az idegen nyelvi példákat vizsgálva nemcsak jelentésszerkezeti analógiákat találhatunk bőven, hanem olyan tényekre is felfigyelhetünk, amelyek az ural – altaji – indoeurópai kapcsolatok kérdését is fölvetik. Anélkül, hogy ebbe a rendkívül szövevényes problémába beleártnám magam, csupán jelzésként mutatom meg a következő néhány példát az indogermán ágról. A németben alakilag és jelentésben is igen közeli lexémákat találunk: pl. *Kloben*, *Klotz*, *klotzen*, *Klappe*, *klappen*, *klopfen*; az angolban a *clinch*, *cling*, *clog*, *clump* mutat érdemi párhuzamosságot a magyarral, a *bur*, *burden* pedig a 'kolonc–daganat–bogáncs–kullancs' változatsort is szemlélteti. A francia a leglátványosabb e tekintetben, mivel a *colle*, *collet* példák mellett ott van a *collant* melléknév is, s ennek sorban a következő jelentései vannak: '1. ragadós, tapadós; 2. feszes; 3. kullancs (nép)'.

3. A *kullancs* – *kolonc* szavunk a *kalant* – *kullant* – *kollant* – *kólint* – *kólant* – *kollant* – *kolontos* – *kolomp* – *kölönc* – *kölöntös* – *kolonty* – *kalincs* stb. szavak szövevényes rokonsági rendszerébe illeszkedik bele. A változatok sokasága hangutánzó és/vagy hangfestő eredetre, alakgazdagodásra enged következtetni; morfológiai és fonológiai szempontból pedig a rokonítás – ismét az analóg példák bősége miatt – nem kíván részletesebb indoklást. Jelentéstani szempontból mind magyar, mind idegen nyelvi példákkal könnyen és nagy számban alátámasztható a vázolt szemantikai változatképződés. A szövevényes elágazási rendszer miatt nem zárható ki az sem, hogy egyes nyelvjárásokban a szókölcsönzés is megtörtént (pl. a német *Klotz* megfelelőiből). Ennek kiderítése alaposabb nyelvföldrajzi vizsgálatot kívánna. – A funkcióelkülönülések következtében egyes lexémák alaki változatossága mára lecsökkent (l. *kullancs* – *kolonc*). – A szócsalád igen bonyolult kapcsolati kérdéseire, például a *kolontos* jelentésének magyarázatára másutt még visszatérek.

H. TÓTH TIBOR

Orrával szép az ember

A frazémát a magyar nyelvterületnek csak egy részén ismerik, mindenekelőtt a Duna – Tisza közén. A szólásgyűjteményeknek, tájszótáraknak csak kisebb hányada ismerteti¹, és története folyamán valószínűleg soha nem emelkedett az irodalmi nyelv szintjére.

¹Az alábbi gyűjteményekben fordul elő: EHRlich (1887: 368): „Orrával szép az ember”, KATONA (1881: 473): „Szíp az ember a zórával: becsületével”, MARGALITS (1896: 589): „Orrával szép az